УДК 82-31

А.С. Чугунов

Ш. ИДИАТУЛЛИННЫҢ «БРЕЖНЕВ ШӘҺӘРЕ» РОМАНЫНДА МИЛЛИ МӘСЬӘЛӘЛӘР

В статье рассматривается проблема национальной идентичности сквозь призму романа Шамиля Идиатуллина «Город Брежнев». Национальная идентичность связана с осознанной принадлежностью человека к определенной нации, культурному пространству этого народа. Нами определены формы и механизмы проявления национальной идентичности в романе «Город Брежнев». Национальные традиции, духовные ценности татарского народа раскрываются через мировосприятие главного героя – тринадцитилетнего Артура. Автор также описывает модель национальной семьи – взаимоотношения в семье, культ отца, роль женщины и матери.

Ключевые слова и фразы: Идиатуллин, город Брежнев, татарская литература, национальная идентичность, родной язык, традиционные ценности.

The article examines the problem of national identity through the prism of Shamil Idiatullin's novel «Gorod Brezhnev». National identity is associated with the conscious belonging of a person to a certain nation, the cultural space of this people. We have defined the forms and mechanisms of national identity manifestation in the novel «Gorod Brezhnev». National traditions and spiritual values of the Tatar people are revealed through the worldview of the main character thirteen-year-old Arthur. The author also describes the model of the national family – relationships in family, the cult of the father, the role of women and mothers.

Key words and phrases: Idiatullin, gorod Brezhnev, Tatar literature, national identity, native language, traditional values.

Мәкаләдә язучы Шамил Идиатуллинның «Брежнев шәһәре» («Город Брежнев») романында яктыртылган милли проблемалар һәм милли-мәдәни кыйммәтләр турында сүз бара. Милли үзбилгеләнү темасы соңгы чор әдәбиятында актуаль проблемаларның берсе булып тора [Малахов, с. 48]. Соңгы дистә еллар эчендә әдәбиятка килгән һәм үзенең иҗатына игътибар яулап өлгергән Шамил Идиатуллин иҗатын өйрәнү дә теманың актуальлеген арттыра.

Әдәбият белгече С.А. Кулагин бүгенге көндә бу теманың актуальлеген күрсәтеп, болай дип яза: «Хәзерге вакытта үзеңнең аерым бер этник төркемгә каравыңны аңлау – кешелек яшәешенең төп шартларыннан. Шуңа күрә бөтен дөньяда приоритетлы гыйльми эзләнүләрнең милли үзбилгеләнү өлкәсенә авыша баруы күзәтелә» [Кулагин, с. 3].

Рус телендә иҗат итүче татар язучысы Шамил Идиатуллин (1971 елда туган) – мифо-мистик эчтәлекле «Убыр» романы, «Сукояр эрасы» («Эра Водолея») повесте, «СССР™» дигән һәм жанры буенча иҗтимагый фантастика дип билгеләргә мөмкин булган әсәр, «Бу бары

уен гына» («Это просто игра») фантастик-маҗаралы роман һәм башка әсәрләр авторы. Әдәбият галиме М.И. Ибраһимов билгеләп үткәнчә, аерым язучыларның (Ш. Идиатуллин, Р. Бухараев һ.б.) рус телендә иҗат итүе аларның татар мәдәниятеннән аерылганлыгын билгеләми. Ул, рус телле татар язучыларының татар әдәбиятында тоткан урынын күрсәтеп: «Бу әдипләр үзләренең әсәрләрендә, мәкаләләрендә, интервьюларында рус телле укучылар арасында татар мәдәниятен һәм әдәбиятын пропагандалыйлар», – дип яза [Ибрагимов, 2018, с. 85]. Ш. Идиатуллин иҗаты да, рус телле язучы булуына карамастан, татар дөньясын, татар тарихын, мәдәниятен тасвирлый. К.К. Солтанов, рус телле милли әдәбиятның формалашкан күренеш булуын искәртеп, аны өйрәнүнең зарурлыгын билгели [Султанов, с. 154].

«Брежнев шәһәре», беренче карашка, үсмерләр тормышын, аларның беренче мәхәббәтләрен, өлкәннәр, ата-аналар, укытучылар белән мөнәсәбәтләрен сурәтли. Гомумкешелек һәм милли кыйммәтләр үсмерләр кабул итүе аша тасвирлана. Әсәрнең берничә сюжет сызыгы төп герой – унөч яшьлек Артур образы аша бер үзәк тирәсенә берләшә. Төрле образлар һәм күренешләрне сурәтләү аркылы автор илдәге, аерым алганда, Брежнев шәһәрендәге вакыйгалар, илдәге сәяси һәм икътисади хәл, халык тормышы белән таныштыра. Бу шәһәрдә илнең төрле почмакларыннан җыелган халык яши. Алар арасында, илдә барган вазгыятькә буйсынып, үз милли трацияләреннән, йолаларыннан качкан, гаиләдән килгән, гасырлар дәвамында формалашкан кыйммәтләрне онытырга, «совет кешесе» булырга омтылганнар да, үзенә бу тормышта урын таба алмаганнар да күп, хәтта кешелеген югалтканнар да бар. Романда вакыйгалар 1983 елда бара, бу – традицияләр юкка чыккан, буыннар арасындагы эзлеклелек, дәвамчанлык югалган чор. Кызыл лозунгларга төрелгән шәһәрдә халыкның күбесе илдәге вазгыятьтән риза түгел. Әмма халык кәнәгатьсезлеген кычкырып әйтә алмый, дөресрәге, бу турыда уйларга да курка.

Брежнев шәһәрендә Бөтенроссия төзелеше дип игълан ителгән төзелеш дәвам итә. Буш урында яңа шәһәр калкып чыккан. Шәһәр буш урында төзелгән кебек, мәдәният тә буш урында халыкның гасырлар буена формалашкан традицияләрен, рухи кыйммәтләрен инкяр итеп формалаша. Брежнев шәһәрендә урам исемнәре булмау, комплекс һәм йортларга номерлар гына бирелү дә өр-яңа, үткәннәргә бәйләнмәгән, тарихын оныткан яңа халык – совет халкы формалашуга этәргеч булып тора. Таш йортлар арасында халык кабул итә алмаган заманча скульптура-һәйкәлләр урнаштырылган. Автор, бу скульптураларга укучының игътибарын берничә тапкыр юнәлтә, аларга төп герое исеменнән бәя бирә: «Замаскированное оружие инопланетян или последствия автокатастрофы с участием двадцати бетономешалок, которые дешевле было изукрасить как получится да и оставить, чем убрать [Идиатуллин, с. 115]; «Скульптуры, по слухам, дико нравились иностранцам – настоящее современное искусство, все дела. Вот и забирали бы себе, а не заставляли нас этим любоваться и

тем более мерзнуть, любуясь» [Идиатуллин, с. 438]; «Только в Брежневе сплошное современное искусство, от которого дети плачут, а взрослые матюгаются» [шунда ук, б. 439].

Автор, шушы скульптураларны тасвирлап, шәһәрдәге хаоска игътибар юнәлтә, романда тасвирланачак вакыйгаларның очраклы булмавын искәртә, закончалыгын күрсәтә. Скульптуралар шушы вакуумда туган, милли һәм гомумкешелек кыйммәтләренә алмашка килгән бер халыкның традицияләренә дә туры килмәгән культураны символлаштыра.

Милли мәсьәләләр дә автор игътибарыннан читтә калмый, ул күп кенә милли проблемаларны беренче булып күтәрә. Романда тасвирланган елларда халыкны ассимиляцияләү, милли үзенчәлекләрен юк итү, аны милләт буларак юк итеп, системага яраклашкан совет халкы итеп тәрбияләү процессы бара. Халык милли кыйммәтләрдән өстен булырга тырыша, этник үзбилгеләнүдән азат халык формалаша. Бу – милли телләр, милли мәдәният, милли традицияләр юкка чыгуга юл тоткан чор. Шамил Идиатуллинның «Брежнев шәһәре» романында шушы сәясәт, аның нәтиҗәләре дә күрсәтелә. Романда милли мәсьәләләр халыкка милләт буларак юкка чыгу куркынычы янаган бер чорны тасвирлау аша ачыла.

Татар халкының мәдәнияте, гореф-гадәтләре, теле, бу чорда, нигездә, гаиләдә генә сакланып кала һәм киләчәк буыннарга тапшырыла. Автор бу проблемага шулай ук аерым детальләр ярдәмендә, татар халкының менталитетын, халыкка хас сыйфатларны сурәтләү аша да килә.

Язучының татар теле лексикасыннан аерым сүзләрне романда куллануы, татарларга хас акцентны күрсәтүе дә милли картина тудырырга ярдәм итә.

Әсәрне шартлы рәвештә икегә бүлеп карап була. Беренче өлештә геройлар татар мәдәниятенә битараф булса яки аны оныту турында уйласа, икенче өлештә төп геройларның гаиләгә, туган телгә мөнәсәбәте аша асылына кайтуы сурәтләнә. Романда сурәтләнгән чор – интернациональ гаиләләр арткан, шушы күренеш хупланган заман. Артур да катнаш гаиләдә үсә. Әсәрнең башында гаилә башлыгы Вазыйх Насихович аңлы рәвештә үзенең татар булуыннан качарга, милли традицияләрне онытырга, аларны инкяр итәргә тырыша. Автор Вазыйх Насихович образы һәм производство линиясе аша әдәбият әлегә кадәр әйләнеп узган милли проблемаларга туктала. Вазыйх Насихович ике ут арасында яши, бер яктан, ул тырыш, булдыклы җитәкче, үзенең эшенә гаять җитди карый, икенче яктан, милли кадрларга булган мөнәсәбәткә бәйле рәвештә, карьерасы өчен борчыла. Бу күренеш геройның эше, төгәлрәге илдәге вазгыять белән бәйле. Вазыйх Насихович чуен кою заводында баш энергетик вазифаларын башкара. Бу чорда татар милләтеннән булган кеше, хезмәте никадәр генә югары булмасын, иң югары постларга беркайчан да билгеләнми. Бу турыда Вазыйх Насихович түбәндәгечә аңлата: «Генерал

не может быть татарином, зам может, но только если один из нескольких, а если он все-таки один, то ниже его вообще татар быть не должно. Двух Вазыхов на высокой должности никто терпеть не будет, это сразу слухи пойдут, стук: кумовство, национализм, татарское засилье, своих тащат и так далее» [Идиатуллин, с. 197]. Шушы өзек әсәрдә сурәтләнгән милли традицияләрне, татар теле, мәдәният белән бәйле һәр эпизодны башкача бәяләргә мөмкинлек ача.

Ш. Идиатуллин, Вазыйх Насихович образы аша, шул чорга хас күренешне, шәһәр халкының туган теленнән читләшеп, руслаша баруын, бигрәк тә катнаш гаиләләрдә телнең юкка чыгуын тасвирлый. Герой да туган телен баласына тапшыра алмавы, милли традицияләргә хыянәт итүе өчен борчыла. Шул ук вакытта ул, татар милләтеннән булмаса, милли проблемалар белән очрашмаячагын, карьера җиңелрәк биреләсен дә аңлый: «На таких смотрят только по существу: насколько толковый, насколько удобный, насколько молодой, такие вот вещи» [Идиатуллин, с. 198]. Әмма герой, бу мәсьәләне күтәрсә дә, милләтенә хыянәт итә алмасын да белә. Бу геройның исеме мәсьәләсендә дә күренә. Мәсәлән, Вазыйхка хатыны Вадик дип эндәшә. Ул үзе дә бу исемгә яраклашкан, хәтта исем һәм фамилиясен үзгәртү турында да фикере бар. Әгәр бабалары руслашкан булса, – икенче мәсьәлә, ул милләтеннән баш тартырга теләми. Хатынының улларына ни өчен Артем түгел, Артур дип исем кушуы турындагы соравына герой кискен җавап бирә: «Вышла бы за русского, назвала бы Артемом» [шунда ук, б. 198].

Әлеге эпизодлар, бер яктан, геройның бу мәсьәләгә карашын күрсәтсә, икенче яктан шул чорда татар халкында киң таралган күренешне тасвирлый. Бу – татарның үз исемнәрен рус теленә яраклаштыру яки охшаш яңгырашлы рус исемнәренә алыштыру. Дөрес, бу күренеш, бары телдә аралашуда гына чагыла, мәсәлән, Вазыйх – Вадик, Юныс – Юра һ.б. Исемнәргә караган икенче күренеш – катнаш гаиләләрдә балага ике халыкка да яраклы, күбрәк Европа халыкларыннан кергән исемнәр кушу. Төп геройның исеме дә шундый – Артур. Бу елларда Руслан, Тимур, Диана, Альбина кебек исемнәр еш бирелә. Аларны халык телендә «русско-татарские имена» дип йөртү күренеше дә бар.

Иң беренче милли проблемага – тел мәсьәләсенә Ш. Идиатуллин шактый игътибар бирә. Татар теленә мөнәсәбәте турында ул болай дип яза: «Чтобы у детей была тяга к изучению языка, должен быть какой-то смысл, не связанный с бытом. Должен быть какой-то луч в окошке. Если смысл экзотический – это прикольно, если он совпадает с интересом к твоим предкам, это не прикольно, но зато рифмует тебя с твоим народом и со смыслом жизни вообще» [URL: https: // www.business-gazeta.ru/article/392445]. Автор туган телгә халыкны берләштерүче чара буларак бәя бирә.

Шамил Идиатуллин әсәренә мәктәпләрдә татар теле укытуга бәйле күзәтүләрен дә кертә. 1983 елда мәктәп программасына татар

теле керә генә башлый һәм бу дәрескә бары татар балалары гына йөри. Башкалар кайтып киткәндә дәрескә кереп калырга мәҗбүр булган укучылар, әлбәттә, татар теле дәресен өстәмә йөк буларак кабул итә. Моның белән бергә, әсәрдә мәктәпләрдә күзәтелгән икенче мәсьәлә дә күтәрелә. Бу – былиналарда кулланылган «поганый татарин» терминын татар укучыларының авыр кабул итүе. Хәтта үзен татар дип санамаган, әлегә татарлыгы уяна гына башлаган Артур да бу күренешне авыр кичерә.

Вазыйх Насихович туган телен белә, әмма сөйләшә алмый. Хатынының рус милләтеннән булуы, бу чорда шәһәр халкының рус теленә күчә баруы аркасында, ул нигездә рус телендә аралаша. Артурның татар теленә битараф булуын, татар теле дәресләренә дә атасына хөрмәте аркасында гына керүен күрәбез. Туган телгә мөнәсәбәт аша ата белән бала мөнәсәбәтләре ачыла. Романда татар халкы тормышында зур урын тоткан ата-анага, гомумән, өлкәннәргә хөрмәт күренешенә шактый урын бирелә.

Шамил Идиатуллин татар халкының ризык культурасына да берничә тапкыр мөрәҗәгать итә. Бергәләп ризык әзерләү, бергә өстәл артына җыелу, өстәл артында гаилә өчен кирәкле мәсьәләләрне хәл итү, киңәшләшү – татар гаиләләре өчен хас күренешләрдән. Аерым акцент ашау белән бәйле хәрәм-хәләлгә ясала, бигрәк тә, мәсәлән, ислам дине кануннары буенча дуңгыз итен ашаудан тыелу. Беренчедән, Вазыйх Насихович, дуңгыз итенә басым ясап, аны башка иттән аерып куя – «мясо и свинина». Дуңгыз итенә геройның мөнәсәбәте геройның әбисе турындагы өзектән аңлашыла: «Вадик прекрасно ел свинину, со студенческих лет, даже сало иногда, и родители у него свинину ели, хоть и не слишком часто, сами ели и Вадиковой бабушке подсовывали, а она ругалась и выбрасывала оскверненные ножи и вилки на помойку» [Идиатуллин, с. 196]. Бу эпизод «үз» һәм «чит», төгәлрәге «без» һәм «алар» оппозициясен ачуга мисал була ала. Ш. Идиатуллин бу методка берничә тапкыр мөрәҗәгать итә. Мәсәлән, милли кухня, аерым йолаларны тасвирлаганда, автор ике халыкның мәдәни күренешләренә параллель үткәрә, рус һәм татар халкының тормышы, көнкүрешенә хас детальләр, йола-традицияләр чагыштырыла. Әмма бу оппозиция бер якка да өстенлек бирми, автор һәр ике халыкка хөрмәт белән иҗат итә. Бу очраклы да түгел, татар һәм рус халыклары гасырлар дәвамында янәшә, бер берсен хөрмәт итеп, аралашып яши. Шуңа күрә Ш. Идиатуллин милли характердагы проблемаларның дәүләт сәясәте булуын кат-кат искәртә. Ике халык арасында аерма күрми.

Шамил Идиатуллин иҗатында милли үзбилгеләнү темасы этник толерантлык темасы аша ачыла. Артур, катнаш гаиләдә үскән бала буларак, үзен ике халыкка да мөнәсәбәтле тоя. Әнисенең рус милләтеннән булуы сәбәпле, ул үзен рус санаса да, татар мәдәнияте дә аның өчен чит түгел. Герой үзенең ике як тамырларын да тигез күрә, алар турында мәгълүмат та күзәтү характерында. Мәсәлән, ике яктагы

«дед» һәм «бабай» – икесе дә сугыш ветераны, алар бер-берсеннән, берсенең музыка яратып, икенчесенең яратмавы белән генә аерыла. Автор ике милләт кешесен янәшә куеп, ике халыкның якынлыгын, гади кешеләрнең аерылмавын күрсәтә.

«Город Брежнев» романында, сирәк булса да, татар теленә караган лексика да кулланыла. Бу лексик берәмлекләр, бер яктан, шул чордагы үсмерләрнең Татарстан халкына хас сөйләм үзенчәлекләрен чагылдырса, икенче яктан, милли үзбилгеләнешне күрсәтүче сәнгать чарасы булып тора. Мәсәлән, Шамил Идиатуллин яратып куллана торган «айда» сүзе татар телендәге «әйдә» сүзеннән алынган. Геройларның татар акценты белән сөйләшүләре дә милли элемент буларак кулланыла. Мәсәлән, романда татар телен белмәгән үсмерләрнең үз сөйләмнәрендә татар сүзләрен куллануы «сомнение бар?», рус телендә сөйләшкәндә махсус акцент белән сөйләү «аббизатильна» (обязательно) күзәтелә.

Йомгак ясап әйткәндә, Шамил Идиатуллинның «Город Брежнев» романы – беренче карашка бары үсмерләр тормышын, совет чоры гаиләләрен, производствоны тасвирлаган әсәр. Әмма татар халкы тормышын, тарихын, милли проблемаларны яктыртуы белән аның татар әдәбияты үрнәге булуын да күрү кыен түгел. Романда татар халкы өчен бүген дә актуаль туган тел, аны саклау мәсьәләсе турында сүз бара, хәзергә кадәр бәхәсле катнаш никахлар тасвирлана. Геройларның кабул итүе аша милли традицияләр, халыкка хас характер үзенчәлекләре ачыла. Романда гаилә, гаиләдә ата культы, бала тәрбиясе, хатын-кызның роле кебек күренешләр татар халкының бу мәсьәләләргә карашын ачыклый.

Шамил Идиатуллин иҗаты, рус телле укучыларны татар дөньясы белән таныштыруы ягыннан да әһәмияткә ия.

Әдәбият

Ибрагимов М.И. Национальная идентичность татарской литературы: современные методы исследования: очерки. Казань, 2018. 104 с.

Ибрагимов М.И. Национальная идентичность литературы: пособие для учителей-словесников. Казань: Школа, 2016. 94 с.

Идиатуллин Ш. Город Брежнев: роман. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2018. 704 с.

Кулагин С.А. Проблема национальной идентичности в прозе А.И. Куприна: автореф. ... канд. филол. наук. Тамбов, 2009. 24 с.

Малахов В.С. Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. М.: Наука, 1998. № 2. С. 43–53.

Султанов К.К. Русскоязычная литература как культурный феномен и объект исследования // Stephanos. 2016. № 3 (17). С. 154–162.

URL: https: // www.business-gazeta.ru/article/392445 (дата обращения – 25.05.2020).

Чугунов Александр Сергеевич,

ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты